

НЕОСЪЩЕСТВЕНИЯТ ЛЕКСИКОГРАФСКИ ПРОЕКТ НА ПИСАТЕЛЯ ЙОРДАН ВЪЛЧЕВ

Abstract: Object of analysis in the current paper are the structural and content features of the conceptual project of Yordan Valchev for creating a dictionary in which all proto Bulgarian words will be arranged and described. Special attention is paid to the methodology and methods of the long lasting lexicographical work of the writer. The main points of the linguistic concept of the researcher are presented as well some of his etymological analyses and speculations. Attention is paid to the successful aspects, the controversial moments and errors in his linguistic research works.

Key words: dictionary, proto Bulgarian words, etymology, speculations

През втората половина на петдесетте години на миналия век Йордан Вълчев започва работа по съставянето на един, както той го назовава, *Българо-български речник*. Основен мотив за амбициозното лексикографско начинание е желанието на писателя да защити аргументирано схващането си за големия прабългарски речников влог в съвременния български език.

Йордан Вълчев е потресен от безкритичното приемане в нашата езиковедска наука на твърдението на професор Стефан Младенов, че в езика ни са запазени само около 10–12 прабългарски думи. Тезата на авторитетния български езиковед, споделяна и от други български учени и защитавана от чуждестранни изследователи, влиза в остър сблъсък с ценностната система и нормите на съзнанието на писателя, който е убеден, че осмислянето на историята и на езика е най-важната съставка във възпитанието на един народ. Според Йордан Вълчев: *Тази теза е невероятно порочна. Дали най-големите ни държавни и националнопсихологически беди не идват тъкмо от тази лъжа, от тази съзнателно прокарана от чужденци лъжа, за каузата на която се борят и българи! Борбата срещу тая лъжа ще еълга, мъчителна и унижителна – но няма какво да се прави. Животът е даден за борба* (Вълчев 2005: 173). Ето защо писателят не само отхвърля рязко и категорично твърдението на проф. Младенов, но и решава да състави българо-български речник *за борба срещу заблудата на българските учени да твърдят, че от народа, който създаде държавата ни и националните ни добродетели, са останали само 10–12 слова* (Вълчев 2012: 24).

В началото Йордан Вълчев няма точна представа за мащабността и сложността на делото, с което се е захванал. Едва по-късно той ще осъзнае неговите реални измерения и ще изпита известни притеснения, но вътрешно е твърдо решен да понесе огромния и отговорен товар на плещите си, защото е човек

на дълга. *Пристъпвам* – изповядва пред себе си смутеният изследовател – *плахо-плахо* към уводите на моя речник. Виждам, че ще бъде непосилна работа – чак сега, след двайсетгодишно събиране на фишове, виждам и съзнавам това. А не можеш да кажеш – който се плаши от врабци, да не сее просо¹.

Работата на писателя по съставянето на речника се извършва в две основни посоки. Първата от тях е свързана със събирането на конкретен материал за изследване. Йордан Вълчев е неуморен в издирването на прабългарски думи – преглежда речници, следи внимателно написаното в областта на прабългаристиката, в честите си пътувания из страната по различни поводи той привлича свои информатори, търси помощта на роднини, извършва и конкретни теренни проучвания в някои селища, непрекъснато си води езикови бележки. В писмо до академик Иван Радев от 11 декември 1973 г. Вълчев пише: *И, както знаеш, все повече затъвам в нови и нови проекти и реализации: събирам фишове за един речник, в който, след като претърся от А до Ъ общия български речник, да отделим прабългарските слова – фишовете са вече хиляди-хиляди и може би едно 10 000 думи ще се окажат отвъд досегашната бариера* (Радев 2007: 28)².

Известна представа за начина, по който работи Вълчев, дава следният текст от архива му: 12 ноември, 1971. *Връщане от Габрово. Три дни над книгата Миналото на Габрово, 1935, от д-р Петър Цончев. Към книгата се намират и три речника: Речник на габровския диалект, Речник на думи, които възрастните хора употребяват при общуването си с деца и Речник на медицинските народни термини, употребявани в Габрово и Габровско. От тези речници извадих няколко по-особени думи, които могат да послужат за моята работа:...* По-нататък писателят е записал думите: *алебарда, гугутка, тояк, угурлен, бо, чепак, шабари, сага, сима, тонес / тоняз, утала, арбат, ваганчест*. След всяка от тях е направил кратък коментар. Например: *Алебарда = копие с брадва: сравни ала = ръка (чувашко) и пурта(бурдъ) = топор (чувашко). И ние правим разлика между топор и брадва. И алебардата е именно копие с топор, а не с брадва!; Гугутка – гълъб. Гълъб е вероятно славянска дума, а гугутка е прабългарската. Думата се състои от две части: „гугу“ и „утка“. „Ут“ на чувашки значи вървя, ходя, идвам, от където руснаците са взели думата за патица – на руски – утка. Освен това на чувашки значи още кон. Думата има много производни, някои от производните са свързани с „лятя“ – „уткан“ – лятя вихрено. Това ни убеждава, че думата е свързана с една основа „ут“, което първоначално е значело „лятя“ – и наистина в уйгурски „ут“ = летя. В такъв случай можем да сметнем, че гугутка значи птица, която произнася гугу.; Тояк = дива пуйка. Сравни с токачка = дива кокошка, тояш = яйце (унгарски), а също с тохт = кокошка на прабългарски.; Угурлен = възмъжал; у - гур - лен = въз - мъж - ал, където „гур“ е мъж. Сравни хуно-гури = мъже-хуни. Хуни и хуногури е едно и също!! С това доказваме, че хунският съюз е всъщност съюз на сродни български племена, понеже хуногурите се смятат за главно българско племе. Гур е мъж, вероятно е множествено число, понеже ар на чувашки е мъж. „Гар – гор – гур“ ще да е именно*

мъже. В такъв случай българ – е мъже велики, а българ-ин е син на българите, защото „ин“ е = син по прабългарски.; Бо = голям, пораснал, голям-порасъл. Тук виждаме запазена важната словообразователна частица бо, от която идва боил, боляр, бог, богат, бостан, буен, бой = ръст и пр. и пр.

Втората посока на работата по българо-българския речник има теоретично-изследователски характер. Йордан Вълчев замисля пространен увод към речника и в началото прави подробен план-конспект на изложението, който нарича *скица*. Тази скица по същество е програма за бъдеща проучвателска дейност, която отразява логиката на структурно-смысловото разгръщане на концепцията на писателя за същността и особеностите на българския език. Уводът се състои от десет тематични раздела: 1. *Предговор*; 2. *Езиковедение*; 3. *Българско езиковедение*; 4. *Кратка характеристика на българския език*; 5. *Историята – основа и основание за езиковедските проучвания и езиковедските изводи*; 6. *Език и писмо на прабългарите*; 7. *Как и защо българите усвояват за своя официална писмена употреба славянския език*; 8. *Из общата теория на езика*; 9. *Правоговор и правопис*; 10. *Върху техниката на речника*. По-обстойно са разработени първи, трети и четвърти раздел. В тях Йордан Вълчев посочва мотивите за създаването на речника, формулира основните задачи на лексикографския си труд и поставя акценти върху отличителните страни на нашата национална традиция в езикознанието, върху политизирането на езиковедската наука като основна пречка за нейното нормално развитие във времето, а също така и върху принадлежността и уникалността на българския език. Тук той прави и опит да даде едно по същество психолингвистично обяснение на някои специфични черти на българския език (Вълчев 2012: 23–41).

Интересно е виждането на писателя за подбора на думите и структурата на подготвяния речник. На отделен лист от архива той е отбелязал: 25 466. *Отново размисъл за речника. Той би могъл да обхване и всички думи в българския език, не само прабългарските. Като прабългарските биват печатани с по-особен шрифт или пък другите. Така ще можем да го направим цифрово сравнителен. Прабългарските думи могат да се вписват по гнезда и индивидуално. При индивидуалното вписване ще се упоменава древната принадлежност и ще се препраща към гнездото. Гнездата ще представляват в същност статии – разяснителни, дискуссионни и прочее. Освен това трябва да се представи и двуплеменността на някои думи – напр. огън – вут-хем, огън-огън, а също разноречивостта на някои думи, напр. кал – кол, гьол (мокра пръст). Тези две понятия – двуплеменност и разноречивост ще трябва да бъдат изяснени в предговора чрез дълга статия.*

Наблюденията върху архивните материали показват, че Йордан Вълчев работи планомерно, целенасочено и задълбочено по очертания кръг от проблеми. Вероятно той е замислял и издаването на книга, в която да представи своите идеи и конкретните си прабългаристични проучвания. Към такова предположение насочва следното съдържание, което писателят е напечатал на отделен лист, запазен в архива му: **Съдържание:** 1. *Увод*. 2. *Фонетика на предписмения човек*. 3. *Трите ефекта на говорната мелодия или Система на*

формиране на езика на предписмения човек. 4. Държавно и обществено устройство на древна България. 5. Наименование на домашните животни. 6. Защо българският език е аналитичен. 7. Азбучното благословение на Кирил и Методий към българския народ. 8. Образец на речника на българския език. Шестата точка е прибавена по-късно и е написана на ръка, което говори за внимателно обмисляне на композиционно-смисловото изграждане на бъдещ самостоятелен и цялостен научен труд.

Основните тези в лингвистичната концепция на Йордан Вълчев са: 1. Езикът на древните българи, които произхождат от най-древния народ – хунори, е прабългарски; 2. Чувашкият език е прекият продължител на древния български език; 3. В образуването на съвременния български език участват равнопоставено прабългарският, славянският и тракийският език; 4. Най-големия влог в речниковия фонд на съвременния български език внася езикът на прабългарите, защото те са многоброен етнос и главен национален и държавно-творчески елемент в основаването на Аспаруховата Дунавска България; 5. Глаголицата е била подготвяна първо за България и нейните буквени названия имат общ смисъл – Азбучно послание на Кирил и Методий към българския народ; 6. Буквите на глаголицата са сравнително пълен комплект от древнобългарски писмена.

Йордан Вълчев доказва представените тези с разнопосочни и многоаспектни езиковедски изследвания – етимологични проучвания за отделни думи (*баги, кал, камбана, кът, мандам се, раса, сапанки, спорт*), включително и на етноними, антропоними, топоними и зооними (*българин, арменец, поляк, казак; Асен, Бабак, Йорваки, Йордован, Йордан; Полша, Вардар; док, докс, еритак, етх, таг, тек, тих, тах, тох, маймун, маймуна, писан, писана, куче, прасе*); разработки по фонетика на предписмения човек; аналитични наблюдения и полемични бележки върху българската азбука, правоговора и правописа, върху езика и стила на писателите.

Вълчев се вижда много внимателно във всяка проучвана дума, продължително и задълбочено я наблюдава и изучава, без да бърза да полага на белия лист личните си догадки или открития. На четвъртинка листче от архива той е отбелязал: *Работейки над прабългарските слова, установявам интуитивно, а после ще се опитам да го докажа, че прабългарският език има удивителен усет за правилното редуване на гласни и съгласни, не е като славянските езици, където има натрупване на съгласни. Ако това се докаже, тогава лесно можем да си обясним защо в някои диалекти народът поставя при говор апострофи или донадва звуци, например по кулски – аз щ'ида у вазе – това е звуковото, музикалното влияние на прабългарския в съвременния български език! Ето няколко примера от прабългарски думи, където неотменно гласни и съгласни се редуват: Бано, Йото, Куно, кутам, куче, кумир, чипаг, боган, погача, бара, карам, ука, 3.X.1963.*

Показателно е, че Йордан Вълчев анализира думите като езикови знакове, създадени от човека, който в качеството си на емоционално и мислещо същество, може да различава действителността, да я преживява и осмисля,

да я класифицира, категоризира и обозначава посредством съответен звуков комплекс. В резултат на това във формата на думата винаги обитава осмислена същност, която е знаково свързана с нея и винаги е културно-исторически определена. Това разбиране на Вълчев за думите обуславя виждането му за основната цел на филологическите изследвания: *Ще поставим въпрос – пише той – за основната цел на филологическите издирвания: всички филологически дисциплини добиват върховната си изява тогава, когато на всеки въпрос, свързан с езика, можеш да отговориш КАК НЕЩО Е СТАНАЛО и ЗАЩО Е СТАНАЛО – как са започнали да се формират човешките звукове, как се превръщат на думи, как се развиват думите, как от думите се развиват специализираните думи (съществително, прилагателно, глагол и пр.) и защо именно така са започнали думите, защо именно така се специализират.*

Страст на Йордан Вълчев са етимологичните анализи. Той ратува за разбираема етимологична наука, която, освободена от атомизма си, да бъде средство за истинско общуване с хората. Затова извършва етимологичните си проучвания на широка основа, като се придържа към добре познатия тезис за връзката на историята на думата с историята на народа, както и с историята на словесно обозначения обект. За него е много важна и връзката език – култура – народ: *Защото нищо не ни свързва така с миналото, както езикът, нищо така сигурно не съхранява културата, както езикът, и нищо така сигурно не ни дава надежди и гаранции за бъдещето, както езикът.* Системния или съпоставителния езиков анализ на различните страни на думите той съчетава с етнолингвистични или лингвокултурни наблюдения, характеризирайки отделните езикови единици като езикови прояви на менталността и мантилитета на народа. Вълчев непрекъснато изтъква възможното влияние на прабългарския език върху други езици и най-вече върху турския език. Той се стреми да следва строгите правила на научното изследване, но никога не престава да се вслушва в тълкуванията на народната етимология и да се опира на някои от тях в собствените си проучвания. Йордан Вълчев оценява високо езиковия усет на обикновения носител на българския език и ясно посочва своята народна етимологична школа: *Още от най-крехка възраст вода „етимологични“ разговори с майка ми и баба ми...* Последната е безспорен авторитет за него: *Моята проста баба можеше да даде по-смислени обяснения от много учени. Като я питах защо нарича каракудата каракуда (каракуда е четириножка, върху която се поставя коритото за пране или ноцвите за месене на хляб), тя отговаряше – защото има караци. А какво е това караци, питах я по-нататък. Тя отговаряше – караците са крака. И добавяше – заради това някои по наше село наричат каракудата още кракуда. От това разяснение става ясно, че „крак“ е едно съкращение от карак, нещо, което подкарва. И наистина краката са, които ни подкарват. Думата карам фигурира в най-различни производни в чувашкия език, няма я в славянските езици, славяните нямат дума крак, а нога, но ние не казваме, че крак е прабългарска дума, а камо ли пък да допуснем, че тя може да е предадена от прабългарите и на други народи по земята.*

За Йордан Вълчев е отличително настойчивото търсене и разработване на свои, оригинални подходи за разпознаване на прабългарските слова. Той съставя, по неговите думи, *една нова фонетика*, същността на която представя най-общо в автобиографията си: *Почти ми е готов ръкописът за наченките и развитието на човешкия говор. Не съм срещал и не съм чул за подобно съчинение, свързано с класификацията на предписмен и следписмен говор; за трите ефекта на говорната мелодия. Ако успея, успея!*

Писателят се опитва да докаже древността на българския език, като се опира на някои основни „правила“ и факти, свързани с общочовешкото езиково развитие: наличието във всеки национален език, при неговото зараждане, поне на една дума за изразяване на две противоположни понятия, размяна на звучни и беззвучни съгласни, уточняване на противоположността в значенията на думите (енантиосемия) с появата на писмеността. Докато в хода на историческото развитие на останалите езици противоречивите думи, както ги нарича изследователят, намаляват, то в българския език те се увеличават по различни причини, вследствие на което се наблюдават промени в коренните гласни, промени на коренните съгласни, обилна употреба на представки и звуков символизъм. Според Вълчев това са най-значимите идентификационни белези, по които можем да „разконспирираме“ прабългарските слова в нашите диалекти и речници.

Ясна представа за езиковедското мислене и методиката на изследване, която Йордан Вълчев използва, дава следното негово аналитично наблюдение:

Да вземем за пример една много характерна, с неизброимо много производни, прабългарска дума: кутам – „кроя, спастрям“.

Кутам е равнозначно с гудам – и то е кроя, спастрям. Разликата между двете думи е в отношението, което говорещият изразява към единия вид криене и към другия вид криене. Кутам е общозначимо, обикновено, а гудам – по-интимно, нежно и тайнствено. Причината кутам да е израз на обикновеното, общозначимото криене, а гудам – на нежното и тайнствено криене трябва да дири в характера на съгласките: беззвучните съгласки от кутам създават острота, а звучните съгласки от гудам придават на думата нежност.

И така виждаме, че гудам и кутам са една и съща дума, която благодарение на това, че не е била фиксирана у нас писмено преди хиляда години, е останала у народа да се развива първично, според по-високия или по-ниския тон и така е фиксирана от българските възрожденци и тези след тях до наши дни с два писмени и вече с два говорими образа.

Всяка от тези две думи обаче продължава да има други и други двойници: гудам например дава гутам, гътам – едното криене, а другото изхвърляне; кутам дава кудам, кудя – едното криене, а другото пропъждане. Всяка една от тези думи дава нови двойници: гутам, гътам дава гуцам – едната дума изразява блъскане, изхвърляне, а другата дума изразява спънато, насечено движение; кудам дава куцам – кудам е пропъждане, а куцам отново

насечено движение, но вече строго определено от категоричността на беззвучната съгласка *к*. Интересно е да се спрем на две други производни от *гудам* – *кутам*: от *гудам* идва *гуджо*, а от *кутам* – *куче*. И *гуджо* и *куче* са все наименования за куче. Звуквата разлика трябва да дири отново в качествата на съгласките – звучното *г* придава на думата интимност, сякаш наричайки кучето *гуджо*, ние го оцеляваме с едното значение на *гудам* – *кутам* „пазя, крия“, а наричайки го *куче*, ние му придаваме другото качество на *гудам* – *кутам* – наричаме го *пропъждач*, *кудач*.

Йордан Вълчев не е специалист филолог – факт, който самият той нееднократно посочва и подчертава в проучванията си. Но към написаните от него текстове в тази област на знанието не трябва да се отнасяме нито снизходително, нито високомерно или пък да ги пренебрегваме с безразличие, защото те притежават всички качества на езиковедски трудове. Филологическата нагласа на Вълчев е безспорна, а неговата лингвистична интуиция и езиковедската му компетентност са на такова равнище, което му позволява да извършва изследвания с действителна научна стойност, макар и в тях да се откриват грешки, неточности и противоречия. Недостатъците в разработките на писателя са преди всичко резултат от невъзможността му да поддържа постоянно крехкото равновесие между рационалното и емоционалното у себе си. Понякога емоцията взема връх и съчетавайки се с едно още по-трудно удържимо творческо въображение, тя става причина за излишни увлечения и недостатъчна прецизност, за грешни или необосновано категорични твърдения, предположения, оценки и заключения, за някои несъответствия с фактите на езика.

„Палавата“ от време на време емоция обаче не пречи на Йордан Вълчев да бъде добър изследовател, разработките на когото ни представят не само виждания и констатации, чиято истинност времето потвърди, но и пораждат спорове (впрочем една от целите на писателя *прабългарист* е била точно такава!), предизвикват възражения и размисли, тласкат по нови изследователски пътища. Удивително е, че неговите занимания в областта на *прабългаристиката*, започнали още през далечните 50-те години на XX век, обхващат голям кръг от проблеми и аспекти, по които днес работят със същата преданост някои български изследователи.

Своята мечта за създаване на *Българо-български речник* писателят ще следва през целия си живот вдъхновено и пристрастно, с пламенна вяра и последователност, с присъщата си енергия и воля за творчество. И няма да успее да я осъществи. Неговият родолюбив филологически порив и дълголетните му изследователски усилия не намират реален израз в завършен и издаден приживе лексикографски труд. Така амбициозната идея на Йордан Вълчев остава като своеобразно завещание към българските езиковеди *прабългаристи*.

Филологическите проучвания на писателя се нуждаят от внимателен прочит – доброномерен, професионален и критичен, в съответствие със собствената висока критическа мяра на техния автор, за да бъде реално

оценен приносът им в българската хуманитаристика. Към такъв прочит ни приканват не само индивидуално-авторският стил на мислене и начинът на писане, но и прозорливостта и хуманизмът на автора, които говорят мъдро и загрижено от пожълтелите архивни страници: *Човекът съществува от близо два милиона години. Неговата памет е неговият език. Проучването на езика ни дава обяснение за развитието на човешкото съзнание. Проучването на човешкото съзнание повече от всичко ни свързва с целия свят, разрушава напластените прегради и ни отправя в ония рамки на висша справедливост, към които най-светлите умове на човечеството се стремят от край време. В нашата епоха висшата справедливост не може да остане само блян и пожелание – тя е вече необходимост. Ако човечеството не употреби запасите си от култура и опит, за да се организира справедливо, то е обречено на загиване. По всичко личи, че отиваме към загиване. Ще успеем ли да се спасим?*

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Цитираният текст е от личния архив с езиковедски изледвания на Йордан Вълчев, предаден от неговата съпруга, д-р Владка Вълчева, на академик Иван Радев, който от своя страна ни го предостави за наблюдения и анализ. Текстовете на писателя, които се цитират по-надолу в изложението без посочване на литературния източник на цитиране, са също от неговия личен архив.
- ² Многобройни са фишовите в архива на автора. На едни от тези фишове са записани отделни думи с кратък езиковедски коментар, на други се правят опити за съпоставителни анализи, на трети са фиксирани етимологични размисли и догадки. Има и фишове с подобрени групи от думи за по-нататъшно специално изучаване. Така например на един от пликите е указано изрично, че съдържа листчета със *старобългарско-турско-български думи, по които можем да спорим и да проучваме*. Йордан Вълчев е започнал да създава азбучна картотека с фишове, които е поставил в отделни пликове за писма. Сред архивните материали се намират и немалко листове от тетрадки с различен формат, на които са направени списъци от думи или са отразени разноаспектни езиковедски разсъждения и анализи на писателя. Събирателската дейност е извършвана с трогателна обич към българското слово, с голям размах и удивително постоянство.

ЛИТЕРАТУРА

- Вълчев 2005:** Вълчев, Й. *Дневници (1947–1991)*. 2. доп. из. Предговор, съставителство и редакция акад. Иван Радев. Велико Търново: Слово. 173 с.
- Вълчев 2012:** Вълчев, Й. *Апология на българския език*. Предговор, съставителство, бележки и редакция доц. д-р Руси Русев. Русе: Лени Ан, 2012.
- Радев 2007:** Радев, Ив. Йордан Вълчев. // Радев, Ив. *Ното epistularum и животът вчера*. Велико Търново: Слово.